

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 31 (2008)

Αφιέρωμα: Εκλογές 2007

Ξενοφών Ι. Κοντιάδης - Χαράλαμπος Θ. Ανθόπουλος (επιστημ. επιμ.), Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος;, εκδόσεις Παπαζήση & Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα 2008, σ. 349.

Σπύρος Μακρής

doi: [10.12681/hpsa.14460](https://doi.org/10.12681/hpsa.14460)

Copyright © 2017, Σπύρος Μακρής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μακρής Σ. (2017). Ξενοφών Ι. Κοντιάδης - Χαράλαμπος Θ. Ανθόπουλος (επιστημ. επιμ.), Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος;, εκδόσεις Παπαζήση & Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα 2008, σ. 349. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 31, 168-175. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14460>

2. Είναι απαραίτητη η τοποθέτηση του ζητήματος της μεταρρύθμισης του κράτους έξω από το επίκεντρο του τρέχοντος κομματικού ανταγωνισμού.

3. Όποια κυβέρνηση επιχειρεί μεταρρύθμιση πρέπει να είναι σταθερά προανατολισμένη στον στόχο της, να υπάρχει σταθερή πολιτική βούληση μεταξύ των συναρμόδιων υπουργών καθώς και εξειδικευμένη γνώση και σχέδιο δράσης.

4. Πρέπει να υπάρχει λεπτομερές σχέδιο για το τι πρέπει να αλλάξει, πότε και γιατί, με ποιους και εναντίον ποίων.

5. Είναι προτιμότερες οι σταδιακές αλλαγές.

6. Είναι απαραίτητη η επιδίωξη συναινέσεων και η σύμπτυξη ευέλικτων συμμαχιών.

7. Είναι σκόπιμη η αναζήτηση εξωδιοικητικής κοινωνικής υποστήριξης.

8. Είναι απαραίτητο το κατάλληλο πολιτικό κλίμα.

Συμπερασματικά, ο Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος προσφέρει ένα πλήρες εννοιολογικό μοντέλο. Είναι σίγουρο πως το βιβλίο αυτό θα επηρεάσει τον χώρο μας και θα πολλαπλασιάσει τους προβληματισμούς μας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Β. ΠΑΠΟΥΛΙΑΣ

ΞΕΝΟΦΩΝ Ι. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ - ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Θ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ (επιστημ. ε-πιμ.), *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, εκδόσεις Παπαζήση & Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα 2008, σ. 349.

Τα κείμενα που απαρτίζουν αυτόν τον συλλογικό τόμο αποτέλεσαν, αρχικά, εισηγήσεις στο συνέδριο το οποίο διοργάνωσε το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου-Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, στις 13-14 Μαρτίου 2007, στην Αθήνα, προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Δημήτρη Θ. Τσάτσου, ως έμπρακτη αναγνώριση της μεγάλης ακαδημαϊκής προσφοράς και συμβολής του στη μελέτη του πολιτειακού φαινομένου εν γένει και επ' ευκαιρία της ανακήρυξής του σε επίτιμο πρόεδρο του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου. Εκδόθηκαν σε τόμο με μια μικρή εισαγωγική «αναφορά-έπαινο» από τον Ευάγγελο Βενιζέλο και την επιστημονική επιμέλεια των Ξ. Κοντιάδη και Χ. Ανθόπουλου. Πρόκειται για ένα πόνημα αναφοράς το οποίο επιχειρεί –και επιτυγχάνει– να διερευνήσει αναλυτικά και διεξοδικά τις σύγχρονες όψεις του *ελληνικού πολιτικού συστήματος*

–βλ. κομματικό σύστημα, σύστημα διακυβέρνησης, δημόσια διοίκηση και πολιτική κουλτούρα–, με ιδιαίτερη έμφαση στην οντολογική/δεοντολογική εννοιολογική κατηγορία της *κρίσης*, χρησιμοποιώντας τα διεπιστημονικά θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία του συνταγματικού δικαίου και της πολιτικής επιστήμης, δύο όμορων κλάδων με βάση την ιστοριογραφία και τη γενεαλογία των πολιτικών επιστημών στην Ελλάδα, με την εξειδικευμένη αλληλεπίδραση επιστημονικών ιδεών/στοχασμών μιας σειράς ελλήνων συνταγματολόγων και πολιτικών επιστημόνων.

Ο τόμος συνεχίζει μια μείζονα συζήτηση που εξελίσσεται δημιουργικά από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 σχετικά με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας (1974 και εφεξής) και, γενικότερα, με τα δομικά/λειτουργικά γνωρίσματα του λεγόμενου μεταπολιτευτικού συστήματος εξουσίας –συζήτηση στην οποία εντάσσονται, ενδεικτικά, και τα: Χ. Λυριτζής - Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στην Ελλάδα του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990· Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1994, και του ίδιου, *Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη Σημερινή Ελλάδα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2000 και Κλ. Κουτσούκης - Π. Σκλιάς (επιμ.), *Διαφθορά και Σκάνδαλα στη Δημόσια Διοίκηση και Πολιτική*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2005.

Η διατύπωση του επιστημονικού επιχειρήματος αναφορικά με τις όψεις και τις προϊούσες κρίσεις του σύγχρονου ελληνικού πολιτικού συστήματος αρθρώνεται γύρω από πέντε μείζονες θεματικούς/αναλυτικούς άξονες (πέντε μέρη). Στο πρώτο μέρος η προβληματική της κρίσης εστιάζεται στην ίδια την οντολογία του φαινομένου της κρίσης του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Πρόκειται για έννοια η οποία αποτέλεσε βασική αναλυτική κατηγορία του μεταπολεμικού δυτικού μαρξισμού και αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό και σε όλες της εκφάνσεις της από τον πολιτικό στοχαστή και πολιτικό επιστήμονα Νίκο Πουλαντζά ο οποίος υπήρξε αναμφίβολα ο θεμελιωτής της μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας ή θεωρίας του κράτους στη σύγχρονη εποχή. Υπάρχει, λοιπόν, σήμερα πολιτική κρίση, κρίση της πολιτικής, κρίση αντιπροσωπευσης, κρίση του κράτους, κρίση αξιών και εν γένει κανονιστική κρίση ή βρισκόμαστε μπροστά σε μια διαδικασία μετασχηματισμού του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος; Η απάντηση προς τη δεύτερη οπτική γωνία έρχεται από τον Ευάγγελο Βενιζέλο, ο οποίος υποστηρίζει ότι η κρίση είναι ένα εγγενές χαρακτηριστικό της πολιτικής διαδικασίας και υπ' αυτήν την έννοια επιχειρεί μέσα από το δίπολο κρίση αντιπροσώπευσης/κρίση θεσμικών

αντιβάρων να οριοθετήσει το αίτημα μιας *μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας*, η οποία θα είναι μια δημοκρατία της συμμετοχής και της συναίνεσης, χωρίς να περιορίζεται στην έννοια της δημόσιας διαβούλευσης ή της διαδικαστικής δημοκρατικής νομιμοποίησης. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και εφεξής, η συζήτηση για τη φύση και το περιεχόμενο της δημοκρατίας έχει επικεντρωθεί γύρω από τις έννοιες της διαβούλευσης και της διαδικασίας (π.χ. Rawls και Habermas). Τα τελευταία χρόνια το εν λόγω δίλημμα τείνει να ξεπεραστεί και να υποκατασταθεί από το κρίσιμο, όπως φαίνεται πλέον, ζητούμενο μιας *ριζοσπαστικής δημοκρατίας* με ισοβαρή φιλελεύθερα και ρεπουμπλικανικά χαρακτηριστικά. Η κρίση συνεπώς τίθεται εδώ ως ένα καθαρά λειτουργικό και ενίοτε ιστορικό χαρακτηριστικό του γένους πολιτικό σύστημα το οποίο, ως οντολογική και εργαλειακή κατηγορία, μας βοηθά και μας επιτρέπει να μεταρρυθμίζουμε διαρκώς το σύστημα πολιτικής εξουσίας, συμβάλλοντας ουσιαστικά στην πολιτική μας επιβίωση.

Το πρώτο μέρος ολοκληρώνει, κατά κάποιον τρόπο, την προβληματική περί της ενδεχομενικότητας της κρίσης με τα κείμενα των Α.-Ι. Δ. Μεταξά και Κωνσταντίνου Τσουκαλά οι οποίοι, από τη δική τους αναλυτική οπτική, επιχειρούν να προσδιορίσουν την κρίση του σύγχρονου ελληνικού πολιτικού συστήματος με όρους πρακτικής και θεσμικής λειτουργίας και κατ'έπекταση συμβολικού και κανονιστικού πλαισίου. Ο Μεταξάς εστιάζει την ανάλυσή του σε τρεις επιμέρους άξονες. Πιο συγκεκριμένα, η σημερινή Ελλάδα ταλανίζεται από τρεις πολιτικές παθολογίες: πρώτον, την *ιδιωτικοποίηση του πολίτη*· δεύτερον, την *αποϊδεολογικοποίηση των πολιτικών κομμάτων*· και τρίτον και ίσως πιο σημαντικό, την *ιδιωτικοποίηση του ελέγχου της εξουσίας* ο οποίος μετατοπίζεται από τη δημόσια σφαίρα και τα συντεταγμένα κρατικά όργανα στους ιδιωτικούς φορείς και δη στα ΜΜΕ. Η γενικότερη κρίση αποπολιτικοποίησης του πολιτικού συστήματος έχει μεταθέσει, σύμφωνα με τον Μεταξά, το ελληνικό κομματικό σύστημα σε μια κατάσταση εθισμένης κρίσης η οποία μπορεί υπό προϋποθέσεις να αναρέσει την αναμενόμενη λειτουργία της πολιτικής συλλήβδων.

Το κείμενο του Τσουκαλά επικεντρώνει την προσοχή μας στην κανονιστική και αξιακή όψη της πολιτικής κρίσης. Σύμφωνα με τη δική του ανάλυση, το σύγχρονο ελληνικό πολιτικό σύστημα πάσχει, στην κυριολεξία, από μια ιστορική *κρίση αναπαραγωγής κανονιστικών κωδίκων*, από αξιακή, δηλαδή, αμηχανία η οποία στην πορεία του χρόνου μετατρέπεται σε κρίση ηθικών αξιών και τελικά σε κρίση του ηθικού πράττειν. Θέτοντας την προβληματική του σε ένα πλαίσιο πολιτικής φιλοσοφίας με πλατωνικά χαρακτηριστικά, ο

Τσοουκαλάς αναζητά την επίλυση της κρίσης στην αναμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος το οποίο, από θεσμός πολιτικής ανάπτυξης και πολιτικής διαπαιδαγώγησης ενός μορφωμένου και ενεργού πολίτη έχει μετατραπεί σε πεδίο ενός *εκπαιδευτικού ωφελιμισμού* που αποσκοπεί, σε συνθήκες πλέον ανοικτής καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης, αποκλειστικά και μόνο στη διαδικαστική και ετερόνομη πρόσληψη της γνώσης (παραγωγισμός) και όχι στην προώθηση ενός γνωστικού μοντέλου που θα τροφοδοτεί το πολιτικό σύστημα και την κοινωνία των πολιτών με αυτόνομες προσωπικότητες (ανθρωπισμός).

Το δεύτερο μέρος του τόμου προσεγγίζει τη σχέση πολιτικού συστήματος και πολιτικής πρακτικής μέσα από τρία σημαντικά κείμενα, τα οποία στρέφουν την προβληματική της κρίσης προς τις βασικές, θα λέγαμε, διαστάσεις/συνιστώσες ενός πολιτικού συστήματος εν γένει και, εν προκειμένω, του ελληνικού στη σημερινή του εκδοχή: τη συνταγματική διάσταση, τη διάσταση της πολιτικής ηγεσίας και, τέλος, τη διάσταση των πολιτικών κομμάτων. Το κείμενο του Ξενοφώντα Κοντιάδη επιχειρεί, με αφορμή την *αναθεωρητική διαδικασία* του ελληνικού συντάγματος, κορυφαία στιγμή της δημόσιας πολιτικής διαβούλευσης κατά τον John Rawls, να οριοθετήσει την πολιτική παθολογία της αποδυνάμωσης των *θεσμικών συναινέσεων* στην Ελλάδα του 21ου αιώνα. Με συγκριτικό σημείο αναφοράς την ιστορική παρένθεση της ομαλής συναινετικής αναθεώρησης του 2001, ο συνταγματολόγος επιδιώκει να θεμελιώσει μια ιδιαίτερη και λίαν σημαντική όψη της σύγχρονης πολιτικής κρίσης την οποία πολιτογραφεί ως κρίση του *ελληνικού συνταγματισμού*. Αυτό που πρέπει να προσεχθεί στην ανάλυση του Κοντιάδη είναι η θεμελίωση της κρίσης της συνταγματικής αναθεώρησης όχι σε ενδοσυνταγματικούς παράγοντες αλλά στην ίδια τη φύση του ελληνικού πολιτικού συστήματος, στον κομματικό και ενδοκομματικό ανταγωνισμό κατά κύριο λόγο και, ευρύτερα, στη σοβούσα κρίση πολιτικής ιδεολογίας των ελληνικών κομματικών σχηματισμών.

Το κείμενο του Κώστα Χρυσόγονου προβάλλει μια εξαιρετικά ευαίσθητη όψη της κρίσης του ελληνικού πολιτικού συστήματος στις αρχές του 21ου αιώνα: την όψη της *πολιτικής οικογενειοκρατίας*, ένας είδος *μοντέρνας πολιτικής δυναστείας*, όπως εύστοχα τη χαρακτηρίζει, που τείνει να υπονομεύσει τη λειτουργία των κομμάτων και να μετατρέψει την κορυφαία πολιτική διαδικασία της δημοκρατίας, τη διαδικασία της ανάδειξης του πρωθυπουργού, σε κακοδαιμονία του μεταπολιτευτικού συστήματος εξουσίας. Μολονότι το ζήτημα του πρωθυπουργού θίγει το φλέγον θέμα της φύσης και ειδικότερα της

μορφής της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, ο πρωθυπουργικοκεντρικός χαρακτήρας του σύγχρονου ελληνικού πολιτεύματος αφορά εν προκειμένω το εξίσου φλέγον ζήτημα της *κυκλοφορίας των πολιτικών ελίτ* το οποίο, ως πολιτική πρακτική, αποτέλεσε στις αρχές του 20ού αιώνα και κατά τον Μεσοπόλεμο ένα από τα προσφιλή αντικείμενα και πεδία μελέτης της νεόκοπης πολιτικής κοινωνιολογίας. Στη σύγχρονη Ελλάδα, ο εγκλωβισμός, κυριολεκτικά, της κυκλοφορίας των πολιτικών και αρχηγικών ελίτ στον παραδοσιακό και, κατά βάση, συντηρητικό άξονα των *πολιτικών τζακιών* έχει οδηγήσει, κατά τον Χρυσόγονο, το σύγχρονο σύστημα εξουσίας και διακυβέρνησης σε μια κατάσταση ιδιότυπης κρίσης και πολιτικής ομηρίας η οποία το κάνει να ξεχωρίζει αρνητικά από τα ευρωπαϊκά ειωθότα.

Το δεύτερο μέρος του συλλογικού τόμου ολοκληρώνεται με το εξαιρετικό κείμενο του Χαράλαμπου Ανθόπουλου σχετικά με το φαινόμενο της *κομματοκρατίας* στη σύγχρονη Ελλάδα. Μολονότι τα πολιτικά κόμματα θεωρούνται από το σύνταγμα (άρθρο 29) εξέχοντες δημοκρατικοί θεσμοί που οργανώνουν τη λαϊκή κυριαρχία και προάγουν την αρχή της δημοκρατικής νομιμότητας, το φαινόμενο της κομματικής και ενδοκομματικής παθογένειας τείνει να μετατρέψει τον θεσμό σε κακοδαιμονία και, αν μη τι άλλο, σε εστία βαθιάς και έτοιμης *δομικής κρίσης* του μεταπολιτευτικού συστήματος εξουσίας. Η κομματοκρατία έχει τραυματίσει την Γ' Ελληνική Δημοκρατία, σύμφωνα με τον Ανθόπουλο, για τέσσερις λόγους: πρώτον, γιατί έχει καταργήσει εκ των πραγμάτων την αυτονομία του κοινοβουλίου και της κυβέρνησης· δεύτερον, διότι έχει ακυρώσει σε μεγάλο βαθμό την ενδοκομματική δημοκρατία· τρίτον, επειδή μετατρέψει τη δημόσια διοίκηση σε κομματικό λάφυρο· και τέταρτον, διότι έχει θέσει και την ίδια την κοινωνία υπό την τυραννία ενός «κόμματος-χαπαόδι». Η κομματοκρατία οδήγησε στην πράξη στην επιβολή ενός *κομματικού κράτους*, το οποίο δεν επηρεάζει μόνο τις συνταγματικές και θεσμικές λειτουργίες του κράτους, αλλά αλλοιώνει και την ίδια τη φύση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Το ζήτημα της κομματοκρατίας θίγει, ουσιαστικά, το ζήτημα των δικτύων πολιτικής πελατείας ή, αλλιώς, πολιτικής πατρωνείας, που αποτέλεσε ένα από τα προσφιλή θέματα της ελληνικής πολιτικής επιστήμης.

Το τρίτο μέρος του τόμου εξετάζει τη σχέση του πολιτικού συστήματος με το σύστημα διακυβέρνησης από την πλευρά της νομοθέτησης, της εφαρμογής του νόμου, της νομοθετικής λειτουργίας και, τέλος, της κρίσης του θεσμού της δικαιοσύνης. Το θέμα της πολυνομίας και της κακονομίας, η ποιότητα των νόμων και γενικότερα το ζήτημα των κανονιστικών ρυθμίσεων α-

ποτελούν σήμερα το *sine qua non* μιας ορθής ή, όπως αλλιώς λέγεται, μιας *κανονιστικής διακυβέρνησης*. Με άλλα λόγια, η υψηλή ποιότητα της νομοθετικής και κανονιστικής ύλης προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό την ποιότητα της ίδιας της δημοκρατίας. Ο Αντώνης Μακρυδημήτρης συνοψίζει στο κείμενό του την *κανονιστική υστέρηση* στη σύγχρονη Ελλάδα και επισημαίνει ότι η *κανονιστική μεταρρύθμιση* συνιστά τη μοναδική διέξοδο για μια ορθολογική διακυβέρνηση με την επιχειρηματική δράση να στηρίζεται στις αρχές της καλής νομοθέτησης και να μην υπονομεύεται από τον άκρατο και αναχρονιστικό *κρατικό παρεμβατισμό*. Ο Δημήτρης Μέλισσας, από την πλευρά του, τονίζει ότι η εφαρμογή του νόμου και ειδικότερα η νομοθεσία ως μια *διαδικασία θεομοθετημένης οργάνωσης των συμβιβασμών* οδηγούν σε αποτελεσματικό επίπεδο τις σχέσεις του κράτους με την κοινωνία και κυρίως με τις επονομαζόμενες ομάδες συμφερόντων.

Το ζήτημα της νομοθέτησης θέτει, ουσιαστικά, υπό διερεύνηση το ζήτημα της *προϊούσας έκπτωσης της νομοθετικής λειτουργίας* στην Ελλάδα του 21ου αιώνα. Αν και το αναφανδόν κρίσιμο ζήτημα της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας σε βάρος της νομοθετικής λειτουργίας απασχολεί τους πολιτικούς επιστήμονες από τα χρόνια του Μεσοπολέμου, η σημερινή κατάσταση, ιδίως στην Ελλάδα, όπως τονίζει στο δικό του κείμενο ο Παναγιώτης Καρκατσούλης, είναι ανησυχητική, στον βαθμό που ο μεγάλος όγκος της κανονιστικής ρυθμιστικής ύλης που παράγεται από τις κυβερνήσεις έχει ως συνέπεια, πέρα από τη διαμόρφωση ενός πολυδαίδαλου ρυθμιστικού περιβάλλοντος, τη συνεχή υποβάθμιση του κοινοβουλίου και τη μετατροπή του σε νομιμοποιητικό μηχανισμό των αποφάσεων της κυβέρνησης. Η τρίτη θεματική ενότητα ολοκληρώνει την παρέμβασή της στην προβληματική της κρίσης με το μείζον ζήτημα της κρίσης της δικαιοσύνης και της δικαστικής εξουσίας εν γένει. Ο Γιώργος Κατρούγκαλος θέτει υπό εξέταση το ζήτημα του *νέου συνταγματισμού*, με άλλα λόγια, το κρίσιμο και επικίνδυνο για τη δημοκρατία ζήτημα της *πολιτικοποίησης της δικαστικής εξουσίας*. Η κρίση αξιοπιστίας του πολιτικού συστήματος τείνει να μετατρέψει τη δικαιοσύνη σε έναν ιδιότυπο πολιτικό παράγοντα, με τη *δικαστοκρατία* να αποτελεί αναμφίβολα έντονο σύμπτωμα κρίσης του σύγχρονου ελληνικού πολιτικού συστήματος.

Στο τέταρτο μέρος εξετάζεται, διεξοδικά και σε βάθος, η διοικητική όψη της κρίσης από την πλευρά των ανεξάρτητων αρχών, της τοπικής αυτοδιοίκησης και εν τέλει της ίδιας της λογικής της ελληνικής δημόσιας διοίκησης. Η Καλλιόπη Σπανού επιχειρεί να αναδείξει τις αμφίσημες όψεις του φαινομένου της θεομοθέτησης των ανεξάρτητων αρχών στην Ελλάδα, μέσα από τη

συνταγματική αναθεώρηση του 2001. Οι ανεξάρτητες αρχές, από τη μία πλευρά, αντιμετωπίζονται ως έκφραση της πολιτικής κρίσης, στον βαθμό που συνιστούν *εκχώρηση αρμοδιοτήτων* εκ μέρους της πολιτικής εξουσίας λόγω αντικειμενικής αδυναμίας ή αναξιοπιστίας, από την άλλη δε, γίνονται αντιληπτές ως *εναλλακτική βάση* της ίδιας της δημοκρατίας, προσφέροντας στο πολιτικό σύστημα μια σειρά από *εγγυήσεις διαδικαστικού χαρακτήρα* που είναι απαραίτητες για τη συνολική νομιμοποίηση του συστήματος διακυβέρνησης και της πολιτικής εν γένει. Ο Γιώργος Σωτηρέλης θέτει σε αναλυτική διερεύνηση το μείζον και πάντα επίκαιρο ζήτημα της αναβάθμισης της τοπικής αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα. Ο *βαθύς εκδημοκρατισμός*, κατά την άποψή του, προϋποθέτει τη μετεξέλιξη της αυτοδιοικητικής μηχανής σε μια μορφή αξιόπιστης και διαφανούς *τοπικής δημοκρατίας* η οποία, με κριτήριο την *αρχή της εγγύτητας*, θα εκπονεί και θα υλοποιεί σε μεγάλο βαθμό τις δημόσιες πολιτικές του κράτους και της κυβέρνησης. Η ενότητα ολοκληρώνεται με το κείμενο του Θεόδωρου Τσέκου. Ο συγγραφέας συνοψίζει και ερμηνεύει τη *διαρκή ελληνική διοικητική κρίση* στα πλαίσια ενός μη βεμπεριανού μοντέλου όπου η γραφειοκρατία καθίσταται αντιληπτή ως μια σύνθετη στρατηγική, άρα πολιτική δραστηριότητα, στο πεδίο της οποίας συγκρούονται αξιακά συστήματα αναφοράς, ατομικά/συλλογικά υποκείμενα και κυρίως συμφέροντα πάσης φύσεως, με αποτέλεσμα ο *διοικητικός εκσυγχρονισμός* να θεωρείται λανθασμένα ως κάτι το γραμμικό και νομοτελειακό (η βεμπεριανή, θα λέγαμε, αντίληψη), εφόσον τα δρώντα υποκείμενα δεν υπακούουν σε έναν τυφλό και εργαλειακό ορθολογισμό αλλά σε μία λογική *ad hoc* πολιτικών συνθηκών.

Ο συλλογικός τόμος θέτει στην πέμπτη και τελευταία ενότητα τα ζητήματα της σχέσης του πολιτικού συστήματος με την *πολιτική κουλτούρα* και κατ'επέκταση την *κοινωνία των πολιτών*. Το σύστημα εκπροσώπησης, η κοινωνία των πολιτών, η διαμόρφωση μιας ιδιωτεύουσας πολιτικής κουλτούρας και η μυθολογία της κρίσης μπαίνουν στο επιστημονικό μικροσκόπιο και εξετάζονται μεθοδικά και συστηματικά. Οι Μιχάλης Σπουρδαλάκης και Ευθύμης Παπαβλασόπουλος διερευνούν τον ρόλο των συλλογικών οντοτήτων (κόμματα, ομάδες συμφερόντων) στην ομαλή λειτουργία της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας και συμπεραίνουν ότι, παρά τις όποιες παθολογίες, η συμβολή του *συστήματος εκπροσώπησης* ήταν θετική στη δημοκρατική μετάβαση και δημοκρατική σταθεροποίηση μετά το 1974. Ο Δημήτρης Σωτηρόπουλος εξετάζει την *ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών* σε σχέση με το παράδοξο ενός ισχυρού κράτους το οποίο, όμως, από πολιτική και διοικητική άποψη

εκλαμβάνεται ως αναποτελεσματικό και ουσιαστικά ανίσχυρο. Οι απόψεις δίστανται. Μία ομάδα πολιτικών επιστημόνων κάνει λόγο για *ατροφία της κοινωνίας των πολιτών* που οφείλεται είτε στην ιστορικά και πολιτικά στρεβλή ενσωμάτωση των μαζών στον δημόσιο χώρο ή στην *έλλειψη κοινωνικού κεφαλαίου* (κοινωνική κουλτούρα των ατόμων) είτε, τελικά, στη λεγόμενη *αποπολιτικοποίηση των πολιτών*, ενώ, σύμφωνα με μία άλλη ομάδα ειδικών, υπάρχει πλέον μια *δυναμική κοινωνικής ωριμότητας* η οποία, μέσα από εθελοντικές οργανώσεις (π.χ. περιβαλλοντικές οργανώσεις), τείνει να μετατρέψει τη σύγχρονη Ελλάδα σε μια *αρένα διεξαγωγής δημοκρατικού ανταγωνισμού* προς όφελος της αυτονομίας και της ελευθερίας.

Στα δύο τελευταία κείμενα του τόμου, ο Τάκης Καφετζής και ο Κώστας Μποτόπουλος θέτουν ευρύτερα *ζητήματα πολιτικής κουλτούρας και μυθολογίας της κρίσης*, τα οποία συνοψίζουν, θα λέγαμε, τη γενική εικόνα του ελληνικού πολιτικού συστήματος στον 21ο αιώνα. Η έννοια της πολιτικής κουλτούρας δίνει στην πολιτική κρίση μια *υποκειμενική* και ενίοτε *ψυχολογική διάσταση*, ενώ η έννοια της *απομυθοποίησης της κρίσης* επαναφέρει τον συνολικό προβληματισμό στη θέση την οποία διατύπωσε ο Ευάγγελος Βενιζέλος στην αρχή του τόμου, ότι η κρίση είναι μία έννοια σύμφυτη με την πολιτική πράξη και δράση και, υπ' αυτήν την έννοια, θα πρέπει να *νοηματοδοτείται* όχι καταστροφολογικά και εσχατολογικά, αλλά δημιουργικά και εποικοδομητικά και να τίθεται ως *επιχείρημα μετασχηματισμού και μετεξέλιξης* του πολιτικού φαινομένου εν γένει.

Εν κατακλείδι να σημειώσουμε ότι ο συλλογικός αυτός τόμος αποτελεί ένα εξαιρετικό και διεπιστημονικό εγχείρημα ανάγνωσης του σύγχρονου πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα. Προσφέρεται, αφενός, προς περαιτέρω προβληματισμό και συζήτηση από τους ειδικούς πολιτικούς επιστήμονες ενώ στοχεύει, αφετέρου, στη γενικότερη αφύπνιση των ελλήνων πολιτών οι οποίοι δεν θα πρέπει να κατανοούν και να αντιλαμβάνονται την πολιτική ως μια *αλλότρια* διαδικασία, αλλά ως κάτι το *οικείο*, το απόλυτα συναφές με την αριστοτελική φύση του νεότερου *homo politicus*.

ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΚΡΗΣ